मीमांसापरिभाषा ।

श्रीकृष्णयज्वकृता ।

पर्वतीय-नित्यानन्दपन्तेन लघुटिप्पण्या
परिष्कृत्य संशोधिता ।

MIMANSA PARIBHASHA,

BY

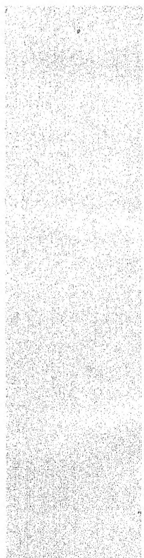
Sri Krishna Yajva.

Edited with his own Notes by
Parvatiya Nityananda Panta.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
BENARES.

1915.

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
तेनव	तेनैव	१७	९
	द्वारेत्यस्याग्रे 'देवता- याश्च साक्षाद्यागशरी- रनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा' इति ग्रन्थोऽधिकोऽपे- क्ष्यते	१८	१६
या	यो	२२	६
तत्कर्म	तत्तत्कर्म	२९	१४
रूपस्य	रूपस्य	३१	३
सर्वेषां'संमार्ग	सर्वेषां संमार्ग'	३६	१४

श्रीगणेशाय नमः ॥

मीमांसापरिभाषा ।

सूर्यनारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
गुरूनधिगतार्थांश्च निरन्तरमहं भजे ॥ १ ॥
बालानां शास्त्रसिद्धार्थलेशबोधाय धीमताम् ।
मीमांसापरिभाषेयं क्रियते कृष्णयज्वना ॥ २ ॥

इह खलु महर्षिणा जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां पूर्व्वमीमांसायां धर्म्माधर्म्मावेवानुष्ठानोपयोगितया विचारितौ । तत्र वेदबोधितेष्टसाधनताको* धर्म्मः ।

*धर्माधर्मयोर्लक्षणे इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वमात्रोक्तौ अन्नभक्षणविषभक्षणादौ अतिव्याप्तिः । वेदबोधितत्वमात्रोक्तौ स्वर्गनरकादावतिव्याप्तिः । धर्मलक्षणे वेदविहितत्वोपादानेऽपि "अग्नीषोमीयवपायां हुतायां दीक्षितान्नमश्नीयात्" इत्याद्यभ्यनुज्ञाविषये दीक्षितान्नाशनादौ अतिव्याप्तिः । एवमधर्मलक्षणे वेदनिषिद्धत्वरूपे स्वीक्रियमाणे "अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णाति" इति निषिद्धे षोडशिग्रहणे अतिव्याप्तिः । इष्टसाधनत्वनिवेशे तु न दोषः । "न दी

यथा यागादिः । वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्म्मः । यथा कलञ्जभक्षणादिः । तयोश्च वेदः, स्मृतिः, आचारश्च प्रमाणम् । तत्र वेदः स्वतन्त्रं प्रमाणम्, इतरौ तु वेदमूलकतया । तत्र वेदो द्विविधः—मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । तत्र प्रयोगकालीनार्थस्मरणहेतुतया मन्त्राणामुपयोग इति वक्ष्यते । प्रयोगोऽनुष्ठानं तत्कालीनेत्यर्थः । विधायकं वाक्यं ब्राह्मणम् । तच्छे-

क्षितान्नमश्नीयात्" इत्यनेन दीक्षितान्नाशनस्यानिष्टसाधनत्वे बोधिते 'अश्नीयात्' इत्याद्यभ्यनुज्ञाविधिना दोषाभावमात्रस्यैव बोधनेन इष्टसाधनत्वानाक्षेपात्—रागप्राप्तेष्टसाधनताकस्यापि दीक्षितान्नाशनाविवाहानृतवदनादेः वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वाभावात् । श्येनादेस्तु वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वात् धर्मत्वमेव । तत्फलस्य वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकस्याभिचारस्यैव तु अधर्मत्वम् । तस्यैव "न हिंस्यात्" इत्यनेन अनिष्टसाधनत्वबोधनात् । अतएव तामसधर्मेषु श्येनादेरुपादानं सङ्गच्छते । एवं 'नातिरात्रे' इति वाक्येन षोडशिग्रहणस्य अनिष्टसाधनत्वं न बोध्यते किन्तु तद्विनाऽपि इतराङ्गैः क्रतोः पूर्णत्वमेव । अतएव कष्टात्मके तस्मिन् पुरुषानिवृत्तिरुपपद्यते । तत्र प्रवृत्त्यर्थं च ग्रहणविधिना फलाधिक्याक्षेपः । अतः फलाधिक्यकामस्य तत्र प्रवृत्तिरिति दिक् ।

षोऽर्थवादः । तस्य विधेयप्राशस्त्यप्रतीतिजननद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वक्ष्यते ।

तच्चानेकविधम्—कर्मोत्पत्तिवाक्यम्, गुणवाक्यम्, फलवाक्यम्, फलाय गुणवाक्यम्, सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यमित्यादिभेदात् ।

तत्र येन वाक्येन—'इदं कर्म्म कर्त्तव्यम्' इति बोध्यते तत् कर्मोत्पत्तिवाक्यम् । यथा—"अग्निहोत्रं जुहोति" इति । अत्राग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यतया विधीयते इति कर्मोत्पत्तिवाक्यमिदम् ।

विहिते कर्म्मणि तदङ्गतया द्रव्यदेवतादिविधायकं वाक्यं गुणवाक्यम् । यथा—"दध्ना जुहुयात्" इति । अत्र होममुद्दिश्याङ्गतया दधि विधीयते इति गुणवाक्यमिदम् । कर्म्माङ्गतया विहितत्वमेव दध्यादेर्गुणत्वम् । अत्र होमस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वम् । तस्यैव मानान्तरप्राप्तस्य पुनः कथ्यमानरूपत्वम् अनुवाद्यत्वम्, दध्यादिगुणान्वयितया प्राधान्यञ्च । दध्यादेर्मानान्तराप्राप्तत्वादत्रैव विधेयत्वम्, होमसाधनत्वाच्च होमापेक्षया गुणत्वम्, पुरुषेणानुष्ठीयमानत्वाच्चोपादेयत्वञ्च । अत्र मानान्तरप्राप्तत्वं मानान्तरज्ञा-

तत्वम्, अप्राप्तत्वञ्चाज्ञाततत्वमिति बोध्यम् ।

उत्पन्नस्य कर्म्मणः फलाकाङ्क्षायां फलसम्बन्धबोधको विधिः फलविधिः । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इति ।

अत्र 'यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेनाग्निहोत्रनामकं होमं भावयेत्—कुर्यात्' इति अग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य कर्म्मणः फलसम्बन्धो बोध्यतइति फलवाक्यमिदम् ।

प्राप्तं कर्म्माश्रित्य फलाय गुणविधौ फलाय गुणवाक्यम् । यथा "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्" इति। अत्राग्निहोत्रवाक्योत्पन्नं होममाश्रित्येन्द्रियफलाय दधिरूपो गुणो विधीयते—'होमाश्रितेन दध्ना इन्द्रियरूपं फलं भावयेत्' इति । होमाश्रितेन होमकारकीभूतेनेत्यर्थः । अयमेव गुणफलविधिः गुणकामविधिरिति च उच्यते ।

द्रव्यदेवतादिगुणविशिष्टकर्म्मविधायकं वाक्यं सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यम् । यथा—"सोमेन यजेत" इति। अत्र सोमलताविशिष्टो यागो विधीयते । विशिष्टविधावपि विशेषणस्य अर्थाद्विधिः ।

क्वचित् कर्मोत्पत्तिवाक्यमेव फलसम्बन्धबोधक-

मपि भवति । यथा—"उद्भिदा यजेत पशुकाम" इति। अत्रोद्भिन्नामको यागो वाक्यान्तराविहित एव पशुकामस्य पशुफलाय विधीयत इत्येकमेवेदं वाक्यं फलसाधनयागविधायकम् ।

प्रधानविधिरेवाङ्गविधिभिरेकवाक्यतया महावाक्यतामापन्नः सन् सर्व्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधायकत्वात् प्रयोगविधिरित्युच्यते। यथा—"अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इति । अत्र 'अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेत्' इत्यर्थः प्रतीयते । भावयेत्—उत्पादयेत् इति यावत् । अत्र 'कथमनेन होमेन स्वर्गं कुर्य्यात्' इति कथम्भावाकाङ्क्षा जायते । यथा 'कुठारेण द्वैधीभावं कुर्य्यात्' इत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा 'कथमनेन द्वैधीभावं कुर्य्यात्' इति । तत्रोद्यमननिपतनादिसहायेन इति गम्यते । तद्वदत्रापि "अग्निं प्रणयति" "अग्निषु समिध आदधाति" इत्याद्यङ्गविधिविहितप्रणयनसमिदाधानायतनशोधनादिकाङ्गकलापजनितोपकारसहितेन अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्य्यात् इति प्रकरणकल्पितेन होमवाक्येन स्वर्गाय साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते इत्येतादृशः प्रयोगविधिः । अङ्गजातमेवेत्थम्भाव इति, इतिकर्त्तव्यता इति च उच्यते । अत्राग्निहोत्रहोमः प्रधानं प्रणयना-

दिकं सर्व्वम् अङ्गम् ।

नन्विदमनुपपन्नम् । आशुतरविनाशिनां कर्म्मणां कालान्तरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्तेरिति चेन्नैवम् । विहितनिषिद्धकर्म्मणां तत्तद्वाक्यैस्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्म्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वोपपत्त्यर्थम् अन्तरा पुण्यपापरूपम् अपूर्वं कल्प्यते । ततश्च यागादेरपूर्वद्वारा स्वर्गसाधनत्वं, न साक्षात् । तदेव फलापूर्वम् । तत्करणत्वञ्च प्राच्योदीच्याङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्य भवति, न प्रधानमात्रस्य । प्रधानमात्रादेव फलापूर्वजनने फलस्यापि तत एव सिद्धेरङ्गानामानर्थक्यापत्तेः ।

ननु सर्व्वाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्वजनकत्वमुक्तम् । तच्चाशुतरविनाशिनः प्रधानस्याङ्गसाहित्याभावान्न सम्भवतीति चेन्न । प्रधानकर्म्मणः स्वरूपेणाङ्गसाहित्याभावेऽपि उत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यसम्भवात् । प्रधानस्य सर्व्वाङ्गसाहित्यसिद्ध्यर्थं प्रधानकर्म्मपरमापूर्वयोर्मध्ये प्रधानमात्रजन्यम् उत्पत्तिनामकं किञ्चिदपूर्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । एवमङ्गानामपि परस्परसहितानामेव प्रधानोपकारकत्वात्तेषां स्वरूपेण साहित्याभावात् तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं बोध्यम् ।

अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलापूर्वजननसामर्थ्योन्मुखीकरणमेव । दर्शपूर्णमासयोस्तु विशेषः । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति" इत्याग्नेययागो विहितः, "ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छद्"इत्यग्नीषोमीययागो विहितः, "उपांशुयाजमन्तरा यजति" इति उपांशुयागः "तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्" इति वाक्याद् पौर्णमास्यां विहितः । एतानि पौर्णमास्यां प्रधानानि। एषामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागानां तत्तद्वाक्यावगतपौर्णमासीकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते" इति विद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेन एकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र यत्र पौर्णमासीशब्दः तत्र तत्राग्नेयादिसमुदायोपस्थितिः ।

ननु "यदाग्नेय" इति वाक्ये यागवाचकपदस्याश्रवणात् कथं यागविधायकत्वमिति चेन्नैवम् । अग्निर्देवता अस्य पुरोडाशस्य इत्यर्थे विहितदेवतातद्धितान्त आग्नेयशब्दः । तस्य पुरोडाशपदसामानाधिकरण्याद् द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽवगतः । स यागमन्तरा न स-

म्भवाति, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यागादन्यत्र क्रियाया-सम्भवात्, यागक्रियायामेव सम्बन्धो वाच्यः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागरूपत्वाङ्गीकारात् । अतः श्रुतद्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो यजेतेति कल्पितेन पदेन विधीयते—आग्नेदैवत्यपुरोडाशद्रव्य-कामावास्यादिकालकर्तव्ययागेन इष्टं भावयेदिति । एवं यत्र यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धमात्रं श्रूयते, "सौर्यं-चरुं निर्वपेत्" इत्यादौ, तत्र सूर्यदेवतादिसम्बन्धानु-मितो यागो विधीयत इति न कश्चिद्दोषः ।

ननूपांशुयागवाक्ये यजेः श्रवणेऽपि विधिप्र-त्ययलिङादेरभावात् कथं विधायकत्वमिति चेन्मै-वम् । यजतीत्यस्य यजेतेति विपरिणामेन विधाय-कत्वसम्भवात् । एवं "व्रीहीन् प्रोक्षति" "समिधो यजति" इत्यादावपि विपरिणामो बोध्यः ।

केचित्तु यजतीत्यस्य पञ्चमलकारत्वाङ्गीकारात् विधायकत्वसम्भव इत्याहुः ।

तथा—"ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्" "ऐन्द्रं पयोऽमावा-स्यायाम्" इतिवाक्यविहितौ साान्नाय्ययागौ, "यदाग्नेय" इतिवाक्यविहिताग्नेयश्चामावास्यायां प्रधानानि* ।

* इमानि च प्रधानानि तैत्तिरीयेषु हिरण्यकेश्यादी-

एषां त्रयाणां "य एवं विद्वानमावास्यां यजते" इति वाक्ये अमावास्यामिति नाम्ना द्वितीयैकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र दर्शशब्दोऽमावा-

---

नां सोमेनेष्टवतामनुष्ठेयानि बोध्यानि । सोमेनानिष्टवतां तेषां तु उक्तसान्नाय्ययागयोः स्थाने ऐन्द्राग्नपुरोडाशयाग एवानुष्ठेयः । उपांशुयागो हिरण्यकेश्यादीनां नास्त्येव । अत एव 'विष्णुमुपांश्वैतरेयिणो ऽग्नीषोमीयं पौर्णमास्यां वैष्णवममावास्यायामेषामेके कञ्चन नैषामप्युपांशूनाम्' इति श्रौतसूत्रे आश्वलायनेन हिरण्यकेश्यादीनुद्दिश्य 'एके' इति प्रयुञ्जानेन तेषामुपांशुयागाभावः स्पष्टमेवोक्तः । तैत्तिरीयेषु बौधायनानान्तु पौर्णमासे ऽग्नीषोमीयपुरोडाशयागानुष्ठानं नास्ति । अतएव दशमाध्याये ऽष्टमपादे ऽन्तिमा-(१८) धिकरणे पौर्णमासे ऽग्नीषोमयागाभावे 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति वाक्येन उभयोः पुरोडाशयोरन्तराले विहित उपांशुयागः कथमनुष्ठेयः स्यादित्याशङ्क्यान्तरालस्याग्नेययागोपलक्षकत्वमङ्गीकृत्य तत्र तदनुष्ठानमिति सिद्धान्तितम् । कात्यायनाश्वलायनादीनां तु आग्नेयः, उपांशुयागः, अग्नीषोमीयः पुरोडाश इति त्रिकं पौर्णमास्याम्-आग्नेयः, उपांशुयागः, ऐन्द्राग्नश्चेति त्रिकं चामावास्यायाम् । ततश्च कात्यायनादिसम्प्रदायमेव दृष्ट्वा उपांशुयागाभावो दर्शे कथं स्यादिति भ्रमो न कार्य इति दिक् ।

स्याशब्दो वा श्रुतस्तत्र यागसमुदायोपस्थितिः ।।त्रिकस्य त्रिकस्यामावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां समुदायरूपेण विद्वद्वाक्येऽनुवादस्य प्रयोजनन्तु "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ द्विवचनोपपत्तिः । अन्यथा षण्णामाग्नेयादियागानां बहुत्वाद्दर्शपूर्णमासैरिति बहुवचनं स्यात् । मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य पुनःश्रवणमनुवादः ।

तथा फलवदाग्नेयादिसन्निधौ आम्नातानि प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि षण्णां यागानामङ्गभूतानि ।

एवं स्थिते "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यस्यायमर्थः—दर्शपूर्णमासाभ्यां समुदायाभ्यां परस्परसहिताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादिति । तत्र कथं कालद्वयवर्त्तिनोः समुदाययोः परस्परसाहित्यमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि त्रिकात्रिकादेकैकमपूर्वं जायते तद्द्वारा द्वयोः समुदाययोः साहित्यमुच्यते । एकैकस्य त्रिकस्यापि त्रिकापूर्वजनकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादिपूर्वोत्तराङ्गकलापविशिष्टस्य एकैकस्य त्रिकस्य समुदायापूर्वजनकत्वमुच्यते । एकैकत्रिकस्य सर्वाङ्गसाहित्यं स्वरूपेण न सम्भवतीति त्रिभिर्यागैस्त्रीण्युत्प-

त्त्यपूर्वाणि जायन्ते तद्द्वारा सर्वाङ्गसाहित्यम् । अङ्गानामपि प्रयाजादीनां स्वरूपेण प्रधानसाहित्याभावात् तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं वाच्यम्, तथा च प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं यदस्ति तदेव प्रधानानामङ्गविशिष्टत्वरूपं साङ्गत्वम् । एवञ्च पौर्णमास्यामाग्नेयादिजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैः प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वसचिवैः समुदायापूर्वमेकं जन्यते, तथा दर्शेऽपि आग्नेयैन्द्रद्वयजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैरङ्गोत्पत्त्यपूर्वसचिवैरेकं त्रिकापूर्वं जन्यते, ताभ्यान्त्रिकापूर्वाभ्याम् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रितयजन्याभ्यां फलजनकीभूतं महापूर्वं फलापूर्वनामकं जन्यते, ततश्च फलमिति। तथा च सर्वाङ्गोपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्य्यादिति फलापूर्वनिष्पत्तये साङ्गप्रधानकर्त्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति सिद्धम् ॥

पुनरपि विधिस्त्रिविधः । अपूर्वविधिः नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्र यो विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति सोऽपूर्वविधिः । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे "व्रीहीन् प्रोक्षति" इति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासीयव्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति । एतद्विधिसत्त्वे तु तत्सम्बन्धिव्रीहिषु प्रोक्षणं

प्राप्नोत्येव इति अत्यन्ताप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वादयमपूर्वविधिः ॥

यश्च पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स नियमविधिः । यथा तत्रैव "व्रीहीनवहन्ति" इति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहिषूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्याय अवहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयात् इति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्तेरभावात् कार्य्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् । सति त्वस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्य्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् ।

नच वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि सम्भवात् अवहननियमो व्यर्थः प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् । अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिददृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गीकारात् । नियमेन दृष्टकार्य्यलाभेऽपि अदृष्टस्योत्पत्तेः । तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलाऽपूर्वे उपयुज्यते, तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्यते इति कल्पनान्नियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् । एवं स्रोमादिनियमेऽपि बोध्यम् ।

द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरनिवृत्तिफलको वि-

धिः परिसङ्ख्याविधिः। यथा चयनप्रकरणे "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य(१) इत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्यश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वेन मन्त्रविधिः। एतद्विध्यभावे हि रशनाग्रहणप्रकाशको मन्त्रो रशनाऽऽदानप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् अश्वरशनाऽऽदाने इव गर्दभरशनाऽऽदानेऽपि नियमेन प्राप्नुयात्। सत्यस्मिन् विधौ अनेन मन्त्रेण अश्वरशनामेवाददीत न तु गर्दभरशनाम्, सा तु तूष्णीमेव ग्राह्येति गर्दभरशनायां मन्त्रनिवृत्तिर्भवतीति द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरनिवृत्तिफलकत्वादयं परिसङ्ख्याविधिः। एवं "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यादावपि बोध्यम्।

पूर्वं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनामुक्तम्।

तत्राङ्गत्वबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभेदेन षट्। तत्र "दध्ना जुहुयात्" इत्यत्राग्निहोत्रवाक्यप्राप्तं होमं जुहुयादित्यनेनोद्दिश्य तत्करणत्वेन तृतीयाश्रुत्या(२) दधि विधीयते

(१) ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं आयुषि यज्ञारम्भे इमां रशनाम् अगृभ्णन् गृहीतवन्त इति मन्त्रार्थः। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः। पूर्वं आयुषीत्युत्तरस्थस्य पूर्वत्रानुषङ्गः।

(२) अङ्गत्वघटककारकत्वस्य साक्षाद्बोधकं प्रमाणं श्रुतिः इति तल्लक्षणं द्रष्टव्यम्।

इति श्रुत्या दध्नोऽङ्गत्वम् ।

लिङ्गं नाम सामर्थ्यम् । तच्च द्विविधम्—अर्थगतं शब्दगतञ्चेति । आद्यं यथा—"स्रुवेणावद्यति" इत्यवदानसामान्यश्रोपत्त्वावगमेऽपि स्रुवस्य सामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् आज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यस्यावदानविशेषाङ्गत्वम् । स्रुवेण पुरोडाशाद्यवदानस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् ।

शब्दगतं तु लिङ्गम् अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा—"अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम् । यस्य मन्त्रस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वम् ।

पदान्तरसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा—"इषे त्वेति छिनत्ति" इति । अत्र छेदनाङ्गत्वेन "इषे त्वा" इति मन्त्रो वाक्येन विधीयते । यद्वा "अग्नये जुष्टम्" इत्यत्रैव अग्नये जुष्टमित्यादिपदानां निर्वपामीत्यनेनैकवाक्यतापन्नत्वान्निर्वापाङ्गत्वम् ।

प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा । यथा—"दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति । अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादित्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्त्तव्यमिति । तथा फलवदाग्नेयादिसन्निधौ "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" "आज्यभागौ

यजति" इत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुताः, तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा किमेतेषां प्रयोजनमिति । ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपौर्णमासयोः कथम्भावाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ।

स्थानं नाम सन्निधिः । यथा सान्नाय्यपात्रसन्निधौ "शुन्धध्वम्" इति मन्त्रस्य पाठात् सन्निधानात् सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम् ।

समाख्या संज्ञा । यथा अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्म्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशात् अध्वर्य्योः कर्तृत्वनाङ्गत्वम् । तथा "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः" इत्यादिषु काम्येष्टिसमाख्यातेषु ऐन्द्राग्नादियागेषु काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्यावशात् "उभा वामिन्द्राग्नी" इत्यादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः । विनियोगो नाम अङ्गत्वेनान्वयः ।

श्रुत्यादीनामेकत्र समावेशे पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यम्, उत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम् । यथा—"कदा चन स्तरीरसि*

(१) "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै" इति मन्त्रस्वरूपम् । *नेन्द्र सश्चसीत्यतः नकारमपकृष्य

इत्यैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्याग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते तत्र मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते, ऐन्द्या इति तृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधानात् लैङ्गिक इन्द्रोपस्थाने विनियोगो बाध्यते । श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका । लिङ्गन्त्विन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य 'ऐन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठत' इतिश्रुतिकल्पनाद्वारा विनियोजकमिति वाच्यम् । तच्चात्र नसम्भवति ।

यत्र श्रुतिविनियोगो नास्ति "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इत्यादौ, तत्र मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य 'अनेन मन्त्रेण निर्वापं कुर्य्यात्' इतिश्रुतिकल्पनाद्वारा लिङ्गं विनियोजकं भवत्येव । श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धकाभावात् ।

तथा "स्योनन्ते सदनं कृणोमि" "तस्मिन् सीद" इत्यत्र तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यार्थसापेक्षतया एकवाक्यत्वभानात् वाक्यप्रमाणेन द्वयोरेकमन्त्रत्वं भाति, लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं भाति । आद्यस्य सदनप्रकाशनसामर्थ्यात्, "तस्मिन् सीद" इत्यस्य सादनप्रकाशकत्वात् । तत्र वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्यात्

"हे इन्द्र कदाचिदपि स्तरीः हिंसकः नासि" इत्यर्थो बोध्यः ।

वाक्यं बाधित्वा लिङ्गेन "स्योनन्ते" इत्यस्य सदनाङ्गत्वम्, "तस्मिन् सीद" इत्यस्य सादनाङ्गत्वमिति निर्णयः।

"स्योनं त"इत्यस्य"तस्मिन् सीद"इत्यनेनैकवाक्यत्वबलात् यथाकथञ्चित् सादनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पयित्वा 'अनेन विशिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्यादि'इतिश्रुतिः कल्पनीया। सदनप्रकाशनरूपप्रत्यक्षलिङ्गेन कल्पितया "स्योनं त इत्यनेन सदनं कुर्याद्"इतिश्रुत्या "स्योनन्त" इत्यस्य शीघ्रं सदने विनियोगे सति तेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यात् वाक्यप्रमाणात् लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पना प्रतिबध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधः।

एवं वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात् क्रमस्य, क्रमात्समाख्याया बाधो वेदितव्यः। तथा श्रुत्या वाक्यादेरपि बाधः। तदेवमङ्गताबोधकप्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितानि।

तच्चाङ्गत्वं शेषत्वं—पारार्थ्यमिति यावत्। परोद्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यम्*। प्रयाजादी-

*परोद्देशेन प्रवृत्तस्य या कृतिस्तद्व्याप्यत्वम्। तच्च न कृतिसाध्यत्वम्। देशकालपुरुषादावव्याप्तेः। अतएव-

नां दर्शपूर्णमासोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वात् लक्षणसङ्गतिः । दर्शादेः प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तकृतिविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । केवलप्रयाजानुद्दिश्य कस्यचिदपि पुरुषस्याप्रवृत्तेः ।

तान्यङ्गानि द्विविधानि सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति चेति । यान्यङ्गानि साक्षात्परम्परया वा प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योपकारकाणि। यथा—व्रीह्यादिद्रव्याणि, तत्संयुक्तावहननप्रोक्षणादीनि, अग्न्यादिदेवतातत्संयुक्तयाज्यानुवाक्यावचनादीनि च । अत्र प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतातिशयद्वारा, अवहननादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा, व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिष्पादकत्वं, तद्द्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्व्वहेतुत्वञ्च । याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्व्वोपयोगित्वञ्च । यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् । द्रव्यदेवते हि यागस्वरूपमिति सिद्धान्ताच्च । एतान्येव सामवायिकानीत्युच्यन्ते ।

कृतिसमवायित्वविषयत्वादिरूपमपि न । किन्तु तादृशकृतौ कारकत्वेन विहितत्वम् । तेन न कुत्राप्यव्याप्त्यादिशङ्केति भाट्टदीपिकायां विस्तरः ।

आत्मसमवेतापूर्व्वजनकान्याराादुपकारकाणि ।
यथा—प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि । एतानि द्रव्यगतं देवतागतं वा संस्कारं न जनयन्ति, किन्त्वात्मगतम् अदृष्टं जनयन्ति इत्याराादुपकारकाणि ।

तत्र सामान्यतः कर्म्म द्विविधम्—अर्थकर्म्म, गुणकर्म्म चेति । तत्रात्मगतापूर्व्वजनकं कर्म्म अर्थकर्म्म । यथा—अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजादिकम् ।

गुणकर्म्म संस्कारजनकम् । तच्च द्विविधम्—उपयुक्तसंस्कारकम्, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकञ्च । तत्र उपयुक्तसंस्कारकं प्रतिपत्तिकर्म्म । उपयुक्तस्य आकीर्णकरस्य द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति लक्षणात् । यथा इडाभक्षणकृष्णविषाणाप्रासनचतुरवत्तहोमादिकम् ।

नन्विडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात् प्रतिपत्तित्वं युक्तम्, होमस्य तु यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वाभावात् कथं प्रतिपत्तित्वम्, होमस्य यागसमानकालीनत्वेन होमसंस्कार्य्यस्य चतुरवत्तादेरुपयुक्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राहुः—उपयुक्तसंस्कारमात्रं प्रतिपत्तिः, न तु प्रधानयागोपयुक्तत्वम् । तथा सति पशोर्विशसना-

नन्तरं वपाहृदयाद्युद्धरणकालकर्त्तव्यलोहितशकृन्निरसनस्य प्रतिपत्तित्वाभावप्रसङ्गात्—यागोपयुक्तद्रव्यप्रक्षेपरूपत्वाभावात् । तथा कृष्णविषाणाप्रासनस्यापि प्रतिपत्तित्वं न स्यात्, यागाङ्गभूतकण्डूयनोपयुक्तत्वेऽपि यागोपयुक्तत्वाभावात् । अतो यत्र कचनोपयोगमात्रं विवक्षितम् । यत्र कचिदुपयोगस्त्वत्राप्यस्ति, वपाहृदयाद्युद्धरणेनोपयुक्तस्य पशोः सम्बन्धिनः शकृल्लोहितस्य आकीर्णकरस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ।

एवं यथाकथञ्चिदुपयोगो होमस्थलेऽप्यस्ति ।

तथाहि, प्रतिपत्तिस्त्रिधा—प्रधानोत्तरकाला, प्रधानसमकाला, प्रधानपूर्व्वकाला चेति । तत्र—आद्या-इडाभक्षणादिका । द्वितीया होमादिका । तथाहि—दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—"सकृदुपस्तृणाति" "द्विर्हविषोऽवद्यति" "सकृदभिघारयति" "चतुरवत्तञ्जुहोति" । तत्र चतुरवत्तवाक्ये होमानुवादेन चतुरवत्तद्रव्यं तत्साधनत्वेन न विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवात् । नच यदाग्नेयवाक्याद्धोमप्राप्तिः, तद्वाक्यस्य यागविधायकत्वात् । नच यागहोमयोरभेद इति वाच्यम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागशब्दार्थत्वात्, प्रक्षेपविशिष्टस्य यागस्य होमशब्दा-

र्थत्वात्। तत्राग्नेयचोदनया यागस्य प्राप्तत्वेऽपि प्रक्षेपस्य शक्त्याऽप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवात्। किन्तूपस्तरणाद्विरवदानाभिघारणवाक्यैः प्राप्तं चतुरवत्तमुद्दिश्य तत्संस्कारत्वेन प्रक्षेपो जुहोतीत्यनेन विधीयते। स च संस्कारः प्रतिपत्तिरूप एव। "अग्नये जुष्टमभिघारयामि" इत्यादिनिर्देशैर्यागाङ्गभूताग्न्यादिदेवतार्थतया यथाकथञ्चिदुपयुक्तस्य पुरोडाशस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया तदवयवद्व्यवदानकर्म्मकप्रक्षेपस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वौचित्यात्।

स च संस्कारः प्रधानसमकालः। होमो हि "वषट्कृते जुहोति" इतिविधानात्—वषट्कारोत्तरक्षणे अध्वर्युकर्त्तव्यः। यागोऽपि तस्मिन्नेव क्षणे यागस्य स्मरणार्थेन वषट्कारेण स्मारितः सन् यजमानेनानुष्ठेय इति तयोर्यौगपद्यसम्भवात्। तदिदं सर्व्वमदानाधिकरणवार्त्तिके स्थितम् (पू० मी० अ० ३। पा० ४। अधि० १४ सू० ३७)

प्रधानपूर्व्वकाला प्रतिपत्तिः यथा—"शाकृत्संप्रविध्यति" "लोहितं निरस्यति" इति शाकृत्सं(प्र)वेधनलोहितनिरसने। इदमपि पशावनालम्भात् लोहितशाकृतोरकर्मत्वमित्यधिकरणे(पू०मी०अ०४ पा०१ अधि०१२ सू० २७) स्थितम्।

उपयोक्ष्यमाणसंस्कारोऽप्यनेकविधः—साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारः, साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारः, विनियोक्ष्यमाणसंस्कारश्चेति । तत्र आद्यो यथा—"व्रीहीनवहन्ति" इत्यादिः "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादिवाक्यविनियुक्तव्रीहीणामवहननसंस्कारः । द्वितीयो यथा—"वत्समालभेत"इति । दोहाङ्गत्वेन साक्षाद् विनियुक्तस्य गोद्रव्यस्य उपकारको यो वत्सः तत्संस्कारकमिदमालम्भनम् । तृतीयो यथा—"तप्ते पयसि दध्यानयति" इति । अत्र "सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इति वाक्येन तच्छब्देन निर्दिश्य वैश्वदेवयागाङ्गत्वेन विनियोक्ष्यमाणं यत्पयस्तत्संस्कारकत्वात् विनियोक्ष्यमाणसंस्कारकं दध्यानयनम् । पशुपुरोडाशयागस्तूपयुक्तोपयोक्ष्यमाणदेवतासंस्कारार्थः, त्यागांशे अदृष्टार्थश्च । अत्र तत्संस्कार्यग्नीषोमदेवताया वपायागे उपयुक्तार्थत्वात्,हृदयाद्यङ्गयागेषु उपयोक्ष्यमाणत्वाच्च । स्विष्टकृद्यागो द्रव्यांशे देवतांशे चोपयुक्तसंस्कारार्थः, त्यागांशे अदृष्टार्थश्च । सूक्तवाकसाधनकं प्रहरणमपि तथैव । उत्तमप्रयाजो वक्ष्यमाणदेवतासंस्कारत्वात्तदंशे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः, इतरांशे अदृष्टार्थः । हृदयादिहविर्यागात्पूर्वं क्रियमाणो वसाहोमोऽपि

वसांशे प्रतिपत्तिरितरांशे अदृष्टार्थ इत्याद्यूह्यम् ।

केचित्तु—उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्म्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । चतुरवत्तद्रव्यस्य होमेन भस्मभूतस्य होमे उपयोक्ष्यमाणत्वाभावात् तद्भिन्नत्वं होमेऽस्तीति लक्षणसङ्गतिरित्याहुः ।

अत्रायं विशेषः—अर्थकर्म्मणि द्रव्यापेक्षया कर्म्मणः प्राधान्यम्, कर्म्मणि द्रव्यस्य गुणत्वम् । यथा अग्निहोत्रादौ दध्यादेर्गुणत्वम् । गुणकर्म्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं, द्रव्ये च कर्म्मणो गुणत्वम् । व्रीहीन् प्रोक्षति अवहन्तीत्यादौ द्वितीयया व्रीहीणां क्रियासाध्यत्वप्रतीतेः क्रियापेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यं प्रोक्षणादिक्रियायास्तदपेक्षया गुणत्वमिति ।

पुनरपि गुणकर्म्म चतुर्विधम्—उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिभेदात् । तत्रोत्पत्तिसंस्कारो यथा—"अग्नीनादधीत" इति । मन्त्रविशेषैः सम्भारेषु निधापिता अप्याहवनीयादय उत्पद्यन्त इत्याहवनीयाद्युत्पत्तिहेतुभूतसंस्कारजनकत्वात् आधानस्य उत्पत्तिसंस्कारत्वम् । आप्तिसंस्कारो यथा—"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति । अध्ययनेन स्वाध्याय आप्यत इत्याप्तिसंस्कारोऽयम् । विकृतिर्यथा—"व्रीहीन् अवहन्ति" इति व्रीहिगतवैतुष्यरूप-

विकृतिजनकत्वादवहननं विकृतिसंस्कारकम् । संस्कृतिर्यथा "व्रीहीन्प्रोक्षति" इति । अत्राधानमध्ययनञ्च स्वतन्त्रं गुणकर्म्म न तु क्रत्वङ्गम् । प्रोक्षणादिकं सर्व्वं क्रत्वङ्गं गुणकर्मेति ध्येयम् ॥

अर्थकर्म्म त्रिविधम्—नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । तत्र—"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "सायं जुहोति" "प्रातर्जुहोति" इति जीवता पुरुषेण सायंप्रातःकालयोर्नियमेन कर्त्तव्यतया अवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम् । "अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्" इति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिकं नैमित्तिकम् ।

नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव, कृते फलं नास्तीति केचित् ।

अन्ये तु दुरितनिवृत्तिः फलमस्ति—

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्व्वाणो दुरितक्षयम् ।

इत्यादिवाक्यैः प्रत्यवायनिवृत्तेः फलत्वेन श्रूयमाणत्वात् ।

नचैवं तयोरपि काम्यत्वापत्तिः फलवत्त्वादिति वाच्यम् । फलकामनापूर्व्वकानुष्ठानाभावात्, तत्तद्विधिवाक्ये फलकाममुद्दिश्य तदर्थफल-

साधनत्वेन विधानाभावाच्च काम्यत्वानुपपत्तेः ।

काम्यमपि कर्म त्रिविधम्—केवलम् ऐहिकफलकम्, आमुष्मिकफलकम्, ऐहिकामुष्मिकफलकञ्चेति । तत्राद्यं यथा—कारीर्यादि । तत् तत्समयवर्त्तिशुष्यत्सस्यसञ्जीवनहेतुवृष्टिकामिना क्रियते, न कालान्तरभाविवृष्टिकामेन, जन्मान्तरीयवृष्टिकामेन वा ।

केवलामुष्मिकफलकं यथा—स्वर्गाद्यर्थदर्शपूर्णमासादिकम् । स्वर्गस्य इहलोकभोग्यत्वाभावात् ।

ऐहिकामुष्मिकसाधारणफलकं यथा—"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इति भूत्यादिफलकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु दर्शपूर्णमासादिकर्म्मणां व्रीह्यादिद्रव्याणाञ्च प्रत्यक्षत्वेन लौकिकत्वात् कथं वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति चेन्न । कर्म्मणां प्रत्यक्षत्वेऽपि तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वमप्रत्यक्षमिति 'तत्फलसाधनतया तत् कर्म कर्त्तव्यम्' इत्येवं फलसाधनतया कर्म्मकर्त्तव्यताबोधकस्य वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वात् । एवं व्रीह्यादीनां *यागादिक्रियासाधनत्वं न प्रत्यक्षते-

* फलसाधनापूर्वसाधनत्वाकारविशिष्टयागादिक्रियासाधनत्वमित्यर्थः ।

द्यमिति तद्बोधकस्यापि वेदवाक्यस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति न दोषः ।

इदानीं विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः कथ्यते ।

तत्र "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र यजिधातोरुपरितने तप्रत्यये धर्म्मद्वयमस्ति—आख्यातत्वं लिङ्त्वं चेति । तत्र आख्यातत्वं सर्व्वलकारसाधारणं तदवच्छेदेन लिङ्प्रत्ययः पुरुषप्रवृत्तिरूपाम् आर्थभावनां प्रतिपादयति । सा चार्थभावना किं, केन, कथमिति अंशत्रयविशिष्टा । तथाहि—यजेत इत्यत्र प्रथमं प्रत्ययेन 'भावयेद्' इति प्रतीयते । सुबन्ताभिहितानां सर्व्वेषां कारकाणां तिङन्तार्थक्रियान्वयनियमे सति तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात् । तत्र च प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रथमं प्रत्ययार्थभावनाया उपस्थितिर्युक्ता । ततः करोति—समानार्थकभावयतेः सकर्म्मकत्वात् 'किम्भावयेत्' इति कर्म्माकाङ्क्षायां भिन्नपदोपात्तोऽपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति । भाव्यत्वेन कर्मत्वेनेत्यर्थः । साध्यत्वेनेति यावत् । न तु समानपदोपात्तोऽपि धात्वर्थो भाव्यत्वेनान्वेति । दुःखात्मकस्य यागस्य ईप्सिततमत्वरूपकर्मत्वायोग्यत्वात् । स्वर्गस्य त्वानन्दात्मकत्वेन ईप्सिततमतया कर्म्मत्वेनान्वययो-

ग्यत्वात् । ततश्च 'स्वर्गं भावयेद्' इति बोधो भवति । ततः 'केन' इति करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति—'यागेन स्वर्गं कुर्याद्' इति । ततः 'कथं यागेन स्वर्गं कुर्याद्' इति कथम्भावाकाङ्क्षायाम्—अग्न्यन्वाधानावहननादिजन्यदृष्टोपकारेण प्रयाजादिजनितादृष्टोपकारसहितेन यागेन स्वर्गं कुर्यादिति अग्न्यन्वाधानप्रयाजादिकमङ्गजातम् इतिकर्त्तव्यतात्वेनाऽन्वेति । कथम्भावाकाङ्क्षापूरकत्वमितिकर्त्तव्यतात्वम् । यथा—'ओदनकामः पचेत्' इत्यत्र लिङा भावना प्रतीयते, किं भावयेदित्याकाङ्क्षायाम् ओदनो भाव्यत्वेनान्वेति, केनेत्याकाङ्क्षायां पाकेनेति लभ्यते, कथमित्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारसहितेनेति । ततश्च तृणफूत्काराद्युपकृतेन पाकेन (तेजःसंयोगेन) ओदनम्भावयेदिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वद्वेदेऽपि बोध्यम् ।

स एव लिङ्प्रत्ययो लिङ्त्वावच्छेदेन शाब्दभावनां प्रेरणाख्यामभिधत्ते । लोकेऽपि "गामानय" इत्याचार्यवाक्यश्रवणानन्तरम् 'अयमाचार्यो माङ्गवानयने प्रेरयति' इतिप्रेरणाख्यव्यापारं ज्ञात्वैव शिष्यो गवानयने प्रवर्त्तत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेरणाज्ञानं

प्रवृत्तिकारणम् । प्रेरणाज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिश्रवणजन्यत्वावधारणात् लिङादेः प्रेरणायां शक्तिर्लोके गृह्यते इति वेदेऽपि तत्रैव शक्तिकल्पनौचित्यात् । इयांस्तु विशेषः—लोके गवानयनादिप्रवृत्त्यनुकूलः प्रेरणाख्यो व्यापारः प्रयोक्तृपुरुषगताभिप्रायविशेषः, वेदे तु प्रयोक्तृपुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव स इत्यङ्गीक्रियते । अत एव शब्दनिष्ठव्यापारत्वाच्छाब्दी भावनेत्युच्यते, यागहोमादिविषयकप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्त्तना प्रेरणेति चोच्यते ।

सैषा शाब्दभावनाऽपि अंशत्रयविशिष्टा । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरूपाऽऽर्थभावना भाव्यत्वेनान्वेति । अध्ययनावगतलिङादिकं करणत्वेनान्वेति । अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति । तत्र "साङ्गवेदाध्येतारोऽधीतव्याकरणनिगमनिरुक्तादिबलात् व्युत्पत्तिमन्तः पुरुषा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिः प्राशस्त्यज्ञानसचिवैर्यागाद्यर्थं स्वकर्त्तव्यत्वेन बुद्ध्वा यागादीननुतिष्ठेयुः" इति शाब्दभावनाबोधः । अनुतिष्ठेयुः, अनुष्ठानं कुर्युरित्यर्थः । अनुष्ठानं प्रवृत्तिः । तेन पुरुषप्रवृत्तेः शाब्दभावनाभाव्यत्वमक्षतम् ।

इयञ्च शाब्दभावना ज्योतिष्टोमादिप्रातिस्विकवाक्येषु स्वरूपेण प्रतीयमानाऽपि कर्त्तव्यत्वेन न प्रतीयते आर्थभावनाया एव तेषु कर्तव्यत्वावगमात्, किन्तु "स्वाध्यायो ऽध्येतव्य" इति वाक्ये एव कर्तव्यत्वेन प्रतीयते। न चात्रार्थभावनाया एव विधेयत्वमिति वाच्यम् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इतिवाक्यस्यार्थभावनाया एव सकलविधिवाक्यस्थशाब्दभावनारूपत्वात् ।

तथाहि—अधिपूर्व्वकाद् "इङ् अध्ययने" इति धातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययो विहितः । कर्म्म च स्वाध्यायः प्रधानम्, तत्संस्कारकमध्ययनं गुणकर्म्म। व्रीहिसंस्कारकप्रोक्षणादिवत् । अध्ययनजनितग्रहणसंस्कारविशिष्टस्वाध्यायस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्वाध्यायगततत्तल्लिङादिविशिष्टवाक्यसामर्थ्यलभ्यं यद् अनुष्ठानौपयिकयागादिरूपार्थज्ञानं तदेव—दृष्टत्वात्, तत्कर्म्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिरूपालौकिकश्रेयःसाधनत्वाच्च प्रयोजनम् । कर्मावबोधं विना कर्म्मानुष्ठानायोगात् । न त्वदृष्टं प्रयोजनम् । दृष्टफले सम्भवत्यदृष्टफलकल्पनाऽयोगात् । तथाच स्वाध्यायविधिनैव स्वाध्यायगतविधिवाक्यगतलिङादिप्रतिपादिताः सर्व्वाः शाब्दभावनाः अंशत्रयविशिष्टाः कर्त्तव्यत्वेन विधीय-

न्ते । साङ्गवेदाध्ययनेन व्युत्पन्नाः पुरुषाः अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिरर्थवादावगतप्राशस्त्यरूपाङ्गसचिवैः फलवद्यागादिकर्तव्यतां बुद्ध्वा यागादीननुतिष्ठेयुरिति । अनुतिष्ठेयुः, प्रवृत्तिं कुर्युरित्यर्थः । तत्र पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वेनान्वयात्, अध्ययनावगतलिङादेः करणत्वेनान्वयात् , प्राशस्त्यज्ञानस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयात् शब्दभावनाया अपि अंशत्रयवैशिष्ट्यम् अर्थभावनाया इवेष्टम् ।

तत्र समीहितस्वर्गादिभाव्यकत्वभानमपि विधिवशादेव । प्रवर्त्तनापरो विधिः यागादेः पुरुषार्थाऽसाधनत्वे तत्र पुरुषं प्रवर्तयितुं न शक्नोतीति स्वभाव्यपुरुषप्रवृत्तिविषयस्य यागादेः पुरुषाभिलषितस्वर्गादिसाधनत्वमापादयति* । अन्यथा स्वस्य प्रवर्तनात्वमेव न स्यात् । प्रवृत्तिहेतुव्यापारस्यैव प्रवर्तनात्वात् । लडादिस्थले तु प्रवर्त्तनात्मकविधेरभावादार्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वनियमो नास्ति ।

भावनात्वं नाम भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वम् ।

*अनेन इष्टसाधनत्वस्य न विध्यर्थत्वं किन्तु प्रवर्तनाया एवेति ध्वनितम् । इदं च परमलघुमञ्जूषाटिप्पण्यां स्पष्टीकृतमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

तत्रार्थभावनायां भवितुर्जायमानस्य स्वर्गादेः प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः । शाब्दभावनायामपि पुरुषप्रवृत्तिरूपस्य भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः ।

ननु "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थवर्णने ज्योतिष्टोमपदस्य कथमन्वयः ?–इति चेन्न । भावनाकरणत्वेनाभिमतयागनामत्वेनान्वयात्–'ज्योतिष्टोमनामकेन यागेन' इति ।

कथं तन्नामत्वमिति चेन्न । ज्योतिराख्यास्त्रिवृदादिस्तोमा अस्मिन् सन्तीति व्युत्पत्त्या यागनामत्वात् । यागस्य त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धः केनावगम्यते ? इति चेन्न । "त्रिवृत, पञ्चदशः, सप्तदशः स्तोमा" इति वाक्यान्तरेण एतच्छब्दार्थस्य तत्सम्बन्धावगमात् । एवं शास्त्रोक्तैस्तत्प्रख्यादिभिर्हेतुभिस्तत्र तत्र नामत्वं बोध्यम् ।

शास्त्रे हि–तत्प्रख्य–तद्व्यपदेश–यौगिक–वाक्यभेदैश्चतुर्भिर्नामत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि–"अग्निहोत्रं जुहोति"इत्यत्र अग्निहोत्रशब्देन अग्निदेवतारूपो गुणो न विधीयते, "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति" इतिवाक्यविहितेन मन्त्रेण दे-

वतायाः प्राप्तत्वात् । किन्तु अग्निप्रख्यापकम् (अग्नि-प्रापकं) यच्छास्त्रान्तरम्—"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः" इत्यादिकम्, तेन प्राप्तमग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य अ-ग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अग्निहोत्रपदस्य होमनामधेयत्वम् । न च होमस्य प्रत्ययवाच्या-र्थभावनायां करणत्वात् तन्नामत्वे "अग्निहोत्रेण" इति तृतीया स्यात् "ज्योतिष्टोमेन"इतिवदिति वा-च्यम् । द्वितीयाया एव लक्षणया करणार्थकत्वात् । 'नासाधितं करणम्' इति न्यायेन असाधितस्य करण-त्वायोगात् अर्थात् प्राप्तहोमगतसाध्यत्वानुवादक-त्वेन वा द्वितीयोपपत्तेः—इति तत्प्रख्यन्यायादत्र-नामधेयत्वम् ।

तथा—"श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र श्येनपदं यागनामधेयम्, न तु यागाङ्गत्वेन श्येनपक्षि-रूपगुणविधिः । "यथा ह वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमेवायं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन" इत्युपमानोपमेयव्यपदेशानुपपत्तिप्रसङ्गात् । 'श्येनपक्षी यथा पक्ष्यन्तरं निपत्यादत्ते एवमयमपि श्येननामकः कर्म्मविशेषो भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्या-दत्ते' इति व्यपदेशः कर्म्मनामत्वपक्षे एव युज्यते ।

यागाङ्गतया श्येनपक्षिविधौ तु स्वस्य स्वेनैवोपमानोपमेयभावः स्यात् । स चायुक्तः । तस्माच्छ्येनतुल्यताव्यपदेशाच्छ्येनपदं कर्मनामधेयम् । ततश्च 'अभिचरन् शत्रुवधकामः श्येननामकेन यागेन अभिचारं भावयेद्' इति वाक्यार्थः ।

नन्वेवमप्यभिचारस्यापि वेदोक्तत्वात् आभिचारिके कर्म्मण्यास्तिकानामपि प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । वेदोक्तोऽप्यभिचारो वेदविहितो न भवति फलत्वात् । 'फलं न विधेयं किन्तु फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन कर्मैव विधेयम्'इति सिद्धान्तात् । अतोऽभिचारस्याविहितत्वेन प्रत्यवायजनकत्वम् ।

एवम्''उद्भिदा यजेत पशुकाम''इत्यत्र पशुरूपफलाय विधित्सितस्य यागस्य उद्भित्पदन्नामधेयम्, न तु यथाकथञ्चित् प्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतयोद्भिद्रूपगुणविधिः । दध्यादिवदुद्भिन्नामकस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वात् । यागे तु 'उद्भिद्यते फलमनेन' इति योगसम्भवाद् यागनामत्वम् ।

ननु 'उद्भिद्यते भूमिरनेन'इतियोगवशेन खनित्रादावप्युद्भिदः प्रयोगसम्भवात् खनित्रादिगुणविधिः किन्न स्यादिति चेन्न । एतादृशस्थले गुणविधिः क्वापि

वक्तुं न शक्यते । विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशाख्यदोष-प्रसङ्गात् ।

तथाहि—"उद्भिदा यजेत पशुकाम" इत्यत्र माना-न्तरेणाप्राप्तस्य यागस्यानुवादासम्भवात् पशुकर्म्मकभा-वनायां करणत्वेन यागो विधेयः—'यागेन पशून् भावये-द्' इति। ततश्च यागस्य विधेयत्वम्, फलं प्रति शेषतया प्र-तीयमानत्वाद् गुणत्वम्, 'शेषतया, अङ्गतयेत्यर्थः' फल-सिद्ध्यर्थं पुंसाऽनुष्ठीयमानत्वात् उपादेयत्वमिति विधे-यत्वगुणत्वोपादेयत्वात्मकमेकं त्रिकं यागे अस्ति । तथा यागोद्देशेनोद्भिद्गुणविधौ विधित्सितगुणापे-क्षया प्राधान्यम्, उद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्वञ्चेति द्वितीयं त्रिकम् । तदेतत् त्रिकद्वयं परस्परविरुद्धम् एकस्मिन् यागे प्रसज्येत, अतो न गुणविधिः ।

न च "सोमेन यजेत"इत्यत्र विरुद्धत्रिकं विनैव सोमशब्दस्य सोमवति यागे लक्षणामङ्गीकृत्य, 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेद्' इति सोमविशिष्टयागविधानाद् यथा सोमरूपगुणविधिः, तद्वद् उद्भित्पदस्यापि मत्वर्थलक्षण-याऽत्रोद्भिद्गुणविशिष्टयागविधिः स्यादिति वाच्य-म् । सोमादौ गत्यन्तराभावान्मत्वर्थलक्षणया विशिष्ट-विध्यङ्गीकारात् । उद्भिदादौ नामत्वेन गतिसम्भवा-

द्विशिष्टविध्यङ्गीकारायोगात् । तस्माद्योगवशादु-द्भिदादीनां नामत्वम्, ।

तथा–"चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यत्र चित्रापदं प्राजापत्यनामधेयम् । "दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्" इत्यत्र "तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्"इति सामानाधिकरण्याद् यो दध्यादिद्रव्यषट्कस्य प्रजापतिदेवतासम्बन्धः श्रुतः तेनानुमितो यागो विधीयते । विहितस्य यागस्य फलाकाङ्क्षायां "चित्रया यजेत"इति वाक्यं फलसम्बन्धविधायकम् । तत्र फलार्थत्वेन पुनर्विधिरिति तस्य प्राजापत्ययागस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यकत्वात् चित्रापदं कर्मनामधेयम्, न तु "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"इतिवाक्यप्राप्तं पशुयागं 'यजेत'इत्यनूद्य चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानम् । मानान्तरप्राप्तं कर्मोद्दिश्य तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । तदुक्तम्—

'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः' । इति ।

मानान्तराप्राप्तकर्म्मणि त्वनेकदेवताऽष्टाकपालपुरोडाशामावास्यापौर्णमास्याद्यनेकगुणविशिष्टो द्रव्यदेवतासम्बन्धेनानुमितो यागो विधीयते इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

'अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः' । इति ।

अथ—यथा "पशुना यजेत"इत्यत्र मानान्तरप्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतया 'पशुना' इत्येकपदोपात्तानां पशुद्रव्यतद्गतलिङ्गसङ्ख्यानां त्रयाणां वाक्यभेदं विनैव विधिरङ्गीकृतः, तद्वदत्राप्येकपदोपात्तचित्रत्वस्त्रीत्वविशेषितपशुद्रव्यकारकस्य विधानान्न वाक्यभेदः । अत एव तत्र विधेयस्य पशोरुपादेयत्वात् तद्गतमेकत्वं यज्ञाङ्गतया विवक्षितमित्येकेनैव पशुना यष्टव्यम्, "ग्रहं सम्मार्ष्टि"इत्यत्र उद्देश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तप्रवादः । कथम् ? । "ग्रहं संमार्ष्टि"इत्यत्र 'ग्रहम्'इति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च प्राधान्यं गम्यते, संमार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूतः । 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय' इति न्यायाद्'यावन्तो ग्रहास्तेषां सर्वेषां' संमार्ग इति निश्चये सति, 'कति ग्रहाः सम्मार्जनीयाः' इति बुभुत्साया अभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । यद्युच्यते—'नेदमुद्देश्यगतं किन्तु स्वयं विधेयम्' 'ग्रहं सम्मृज्याद्' 'यं संमृज्यात्तञ्चैकम्' इति । तथा सति विधेयभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । तथाबुभुत्साया अभावात् विधिनाऽयोगाच्चोद्देश्यगता सङ्ख्या न वि-

वक्षिता (पू.मी.अ. ३ पा. १ अधि. ७)। उद्देश्यगतमपि विशेषणं किञ्चिद्विवक्षितं यस्य विशेषणस्य विवक्षां विना उद्देश्यप्रतीतिर्न पर्यवस्यति । यथा—तत्रैव ग्रहत्वं विवक्षितम् । तद्विवक्षां विना उद्देश्यस्वरूपस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तेन ग्रहजातीयसाधनकसोमयागापूर्वार्थत्वाच्चमसेषु न संमार्ग इति स्थितम् । (पू.मी.अ.३पा.१अधि.८)

"पशुना यजेत" इत्यत्र तु यागं प्रति पशुर्विधेयत्वाद् गुणभूतः, प्रतिगुणं प्रधानावृत्तिर्नास्तीति कियद्भिः पशुभिः यागः कर्त्तव्यः ? इत्याकाङ्क्षायाम् एकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितम् । बुभुत्सितत्वात् (पू. मी. अ. ४ पा. १ अधि. ९)।

किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य एकपदोपात्तस्य विधेयत्वाद्विधेयपशुद्वारा तद्गतलिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वं विवक्षितम् । अथवा तृतीयया विभक्त्याऽभिहितयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्याऽऽत्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सम्बन्धमनादृत्य तद्वदेव साक्षात् क्रियाङ्गत्वेन विधाने सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन परस्परमन्वयः—यागाङ्गत्वेन विहितो यः पशुः स एकः पुमांश्चेति ।

यथा—"अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति" इत्यत्र कारकाणां क्रियान्वयानियमात् करणविभक्तिभिरारुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणाङ्गत्वेन अन्वये सति आरुण्यादेर्गुणस्यामूर्त्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनैकहायनीगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्णिकान्वयः—या एकहायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेति, तद्वत् । (पू० मी० अ० ३ पा० १ अधि० ६)

तदेवमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयगतं विवक्षितमिति स्थितम् ।

एवञ्च चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविशेषितपशुकारकस्य यजेतेतिपदानूदितेऽग्नीषोमीयपशुयागे विधातुं शक्यत्वात् कथं नामत्वमिति चेन्न ।

तथा सति प्रकृतस्य प्राजापत्ययागस्य फलसम्बन्धाकाङ्क्षस्य हानम्, अप्रकृतस्य अग्नीषोमीययागस्य कल्पना च स्यात् । तद् द्वयमयुक्तम् । तस्माच्चित्रापदं कर्म्मनामधेयम् ॥

एवं तत्प्रख्यादिभिरन्यतमेन सर्वत्र कर्म्मनामत्वमूह्यम् ॥

इत्थं विधिवाक्यस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

अथार्थवादो विचार्यते ।

अर्थवादानान्तु स्वार्थपरत्वे प्रयोजनाभावादध्ययनविधिवशेन फलवदर्थज्ञानार्थत्वस्यावश्यकत्वाद्विधेयगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यम् ।

स चतुर्विधः— निन्दा—प्रशंसा—परकृति—पुराकल्पभेदात् ।

तत्र निन्दाऽर्थवादो यथा—"असत्रं वा एतद् यदच्छन्दोमम्", "अश्रुजं हि रजतं, यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रुदन्ति" इत्यादिः ।

प्रशंसा यथा—"शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद", "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्येवमादिः ।

परेण महता पुरुषेणेदं कर्म्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः परकृतिः, यथा—"अग्निर्वा अकामयत" इत्यादिः ।

पुरावृत्तकार्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः, यथा—"तमशपद् धिया धिया त्वा वध्यासुः" इत्यादिः ।

तत्र निन्दाऽर्थवादस्य विधेयान्यनिन्दाद्वारा विधेयप्राशस्त्यपरत्वम् । "अश्रुजम्" इत्यादिरजतनिन्दा-

द्वारा विधेयभूतरजतदाननिषेधप्राशस्त्यपरत्वे विरोधाभावात् । इतरेषां त्रयाणां साक्षात् प्राशस्त्यपरत्वमेव । "वायुर्वै" इत्यर्थवादस्य वायुः क्षिप्रगामित्वादतीव प्रशस्ता देवता, अतस्तद्दैवत्यं कर्म्म प्रशस्तमिति विधेयदेवतागतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वम् ।

"अग्निर्वा अकामयत" इत्यस्य अग्निदैवत्यो यागः पूर्वकाले अग्निना कृतत्वात् प्रशस्तः, आधिक्यादिदानीमप्यन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्त्तव्य इति विधेयकर्म्मगतप्राशस्त्यद्वारा विध्येकवाक्यत्वम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

क्वचित् कार्य्यान्तरमप्यस्ति, यथा—"अक्ताः शर्करा उपदधाति" इति विधौ "अक्ता" इतिपदेन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते । तच्च द्रव्यं किमिति सन्देहे "तेजो वै घृतम्" इत्यर्थवादाद् घृतमिति निश्चीयते इति, "तेजो वै घृतम्" इत्यर्थवादस्य सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यम् ।

इत्यर्थवादविचारः ।

अथ मन्त्रविचारः ।

मन्त्राणामपि अध्ययनविधिना कृत्स्नस्वाध्यायस्य फलवदर्थज्ञानार्थत्वमेव, न त्वदृष्टार्थत्वम् । दृष्ट सम्भ-

वत्यदृष्टकल्पनाऽयोगात् । प्रयोगकाले कर्मज्ञानं विना कर्मानुष्ठानायोगात् कर्मोपयिकमर्थज्ञानं मन्त्रैः क्रियते ।

न चोपदेष्टृवचनादिनाऽप्यर्थस्मरणसम्भवादनुष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रैरेवार्थं स्मृत्वाऽनुष्ठाने सति फलं भवति नान्यथेतिनियमाङ्गीकारात् । नियमेनादृष्टस्याङ्गीकारात् । तदभावे तज्जन्यादृष्टलोपे तन्मूलं फलं न सिध्यतीति कल्पनात् ।

नन्वेवं मन्त्राणां स्वप्रकाश्येऽर्थे विनियोग इति फलितम् । विनियोगो नाम शेषत्वेनान्वयः । शेषत्वं नाम अङ्गत्वम् । ततश्च "इमामगृभ्णन् रशनाम्" इतिमन्त्रस्य रशनाग्रहणसामर्थ्यमस्तीति रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादेव रशनाग्रहणाङ्गत्वोपपत्तेः "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति वचनं किमर्थमिति ? चेत्—न । परिसङ्ख्याऽर्थत्वात् । चयनप्रकरणेऽश्वरशनाग्रहणम्, गर्दभरशनाग्रहणञ्चेति द्वयमस्ति । तत्र लिङ्गादश्वरशनायां मन्त्रप्राप्तावुच्यमानायां लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायामपि मन्त्रः प्राप्तः, अतो अश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्यो न गर्दभरशनायामिति मन्त्रनिवृत्तिरूपपरिसङ्ख्याऽर्थो ऽयं विधिः ।

सा च परिसङ्ख्या त्रिदोषा—स्वार्थत्यागः, परार्थस्वीकारः,प्राप्तबाधश्चेति । तत्र "अश्वाभिधानीमादत्ते" इति वाक्यस्य अनेन मन्त्रेणाश्वरशनाऽऽदानं कुर्यादिति स्वार्थः, स च त्यक्तः । गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिः परार्थः, स च स्वीकृतः । गर्दभरशनायामपि लिङ्गात् प्राप्तस्य मन्त्रस्यानेन बाधश्च—इति त्रिदोषा परिसङ्ख्या गत्यभावादङ्गीकृता । गत्यन्तरे सति सा न युक्ता ।

एवमष्टदोषदुष्टविकल्पो ऽप्यगतिको ऽङ्गीकृतः । यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालः संस्कृतः पुरोडाशो यागाङ्गत्वेनावगतः । तत्र अपूपविशेषस्य पुरोडाशस्य प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायाम् अनियमेन यस्य कस्यचिद् द्रव्यस्य प्राप्तौ "व्रीहिभिर्यजेत" इतिवाक्यात् व्रीहयो नियम्यन्ते, एवं "यवैर्यजेत" इतिवाक्याद्यवा अपि नियम्यन्ते, तयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः ।

एवम् "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति षोडशिग्रहो विहितः । तथा "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति प्रतिषेधात् ग्रहणाभावो विहितः, तयोर्ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् क्वचित् प्रयोगे ग्रहणानुष्ठानम्, प्रयोगान्तरे तदभावानुष्ठा-

नमिति तत्रापि विकल्पः ।

स चाष्टदोषदुष्टः । तथाहि—पूर्वं व्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्यपरित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यस्वीकारः, ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने पूर्वं त्यक्तं यत् प्रामाण्यं तत्स्वीकारः, स्वीकृतं यदप्रामाण्यं तत्परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । एवं पूर्वं यवप्रयोगे व्रीहिशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं यत्प्रामाण्यं तत्परित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणं यदप्रामाण्यं तत्स्वीकारः,पुनर्द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने व्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति, व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः । इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः ॥

सच विकल्पः क्वचिदेकार्थत्वाद्, एककार्यकारित्वादित्यर्थः; यथा, व्रीहियवयोरेकैकस्य पुरोडाशनिष्पादनक्षमत्वाद्विकल्पः ।

क्वचित् वचनबलात्; यथा—“बृहत्पृष्ठं भवति” इति बृहत्सामसाध्यं पृष्ठनामकं स्तोत्रं विहितम्, “रथन्तरपृष्ठम्भवति” इति रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रान्तरं विधीयते ।

स्तोत्रं च प्रयाजादिवदपूर्वार्थत्वादर्थकर्म्म । सा-

स तु संस्कारकर्म्मत्वाद् गुणकर्म्म । स्तोत्रसाधनीभूत-स्तोत्रियाक्षराभिव्यक्तिरूपसंस्कारद्वारा साम्नां स्तोत्रसाधनत्वाङ्गीकारात् । प्रगीतमन्त्रसाध्यमिन्द्रादिगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यं सामाभिव्यक्तऋगक्षरसाध्यमित्यर्थः । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । गानक्रियाविशेषः साम । स्तोत्रसाधनीभूता ऋचः स्तोत्रियाः । तद्गत-त्रिवृत्पञ्चदशत्वादिसङ्ख्याविशेषः स्तोमः इत्येतेषां भेदः ।

तथाच बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः भिन्नापूर्व्वार्थत्वेन एकार्थत्वाभावेऽपि 'बृहद्वा पृष्ठं कार्य्यं, रथन्तरं वा पृष्ठं कार्य्यम्' इति वचनबलादेव विकल्पः ।

क्वचित् व्यवस्थितविकल्पः— द्वितीयप्रयाजादिकर्म्मणि नराशंसतनूनपान्मन्त्रयोः एकार्थत्वाद् विकल्पः । स च "राजन्यवसिष्ठानां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्"इतिवाक्याद् व्यवस्थित इति व्यवस्थितविकल्पः ।

तदेवं चोदनाऽपरपर्य्यायाणां विधिवाक्यानाम् अंशत्रयविशिष्टभावनाविधायकत्वात् प्रामाण्यम् । उद्भिदादीनां नामतया, अर्थवादानां विधेयप्राशस्त्य-परतया, मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकतया प्रामाण्यमि-

ति कृत्स्नस्य वेदस्यालौकिके धर्म्माधर्म्माख्येऽर्थे-प्रामाण्यं स्थितम् ॥

इति वेदप्रामाण्यविचारः ।

अथ स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारः ।

मन्वादिप्रणीतानां स्मृतीनामपि वेदमूलकत्वा-त्स्याद् अष्टकादौ धर्मे प्रामाण्यम् । "औदुम्बरी सर्व्वा वेष्टयितव्या" इतिस्मृतिरप्रमाणम्, "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वो-द्गायेद्" इतिप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात् । सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । "वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति" इत्यादिस्मृतिरप्रमाणम् । श्रुत्यर्था-विरुद्धत्वेऽपि लोभमूलकत्वात् ।

तथा शिष्टाचारोऽपि स्मृतिद्वारा श्रुतिमूलकत्वात् प्रमाणम् । मातुलसुतापरिणयनादिशिष्टाचारस्त्वप्रमा-णम् । "मातुलस्य सुतामूढ्वा" इत्यादिस्मृत्या निषि-द्धत्वेन स्मृतिविरुद्धत्वात् । तदेवं श्रुतिस्मृत्याचाराणां धर्म्माधर्म्मयोः प्रामाण्यमुक्तम् ।

सच धर्म्मः परस्परं भिन्नः । भेदकप्रमाणानि तु शब्दान्तरादीनि ।

तथाहि—यागदानहोमानां यजतिददातिजुहोती-

त्यपर्य्यायशब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दान्तराद्भेदः । स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् ।

"समिधो यजति" इत्यादीनां पञ्चानां वाक्यानां मध्ये एकस्य कर्म्मविधायकत्वमन्येषां तस्मिन् कर्म्मणि गुणविधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावात्सर्वेषां सर्वविधायकत्वे स्थिते विहितस्य कर्म्मणः पुनर्विधानं व्यर्थमिति पुनर्विधानसामर्थ्याद् पूर्ववाक्यविहितकर्मापेक्षयोत्तरोत्तरवाक्यविहितस्य कर्म्मणो भेदः सिध्यतीत्येतादृशस्थलेष्वविशेषपुनःश्रुतिरूपाद्यजतिपदाभ्यासाद् कर्मभेदः ।

"तिस्र आहुतीर्जुहोति" इत्यत्र जुहोतिपदाभ्यासाभावेऽपि जुहोतीत्यर्थे होमे त्रित्वसङ्ख्याऽन्वयात्परस्परं भिन्नास्त्रयो होमा इति सङ्ख्ययाऽत्र कर्म्मभेदः ।

"अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत" इति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानामपि ज्योतिराख्यानां त्रयाणां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञाऽपेक्षया पृथक् संज्ञाकरणात् ज्योतिष्टोमापेक्षया भेदः । भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां परस्परं भेद इति संज्ञया कर्म्मभेदः ।

तथा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा

वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र "सा वैश्वदेवी"इतिवाक्ये विश्वदेवदेवताऽऽमिक्षाद्रव्यसम्बन्धानुमितो यागो विधीयते। "वाजिभ्यो वाजिनम्"इत्यत्रापि वाजिदैवत्य-वाजिनद्रव्यकं कर्मान्तरं विधीयते। न तु पूर्वविहिते वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। पूर्वयागस्याऽऽमिक्षागुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनस्य निवेशायोगात्। न च व्रीहियववद्विकल्पः। वाजिनामिक्षयोः समशिष्टत्वाभावात्। विषमशिष्टयोर्विकल्पायोगात्। वैश्वदेवयागोत्पत्तिवाक्ये एवामिक्षागुणः शिष्यत इत्युत्पत्तिशिष्टः। शिष्यते विधीयते इत्यर्थः। वैश्वदेववाक्यादुत्पन्ने कर्म्मणि वाक्यान्तरेण शिष्टो विहितो वाजिनगुण उत्पन्नशिष्टः। तयोर्मध्ये ह्युत्पत्तिशिष्टः प्रबलः, कर्मोत्पत्तिवेलायामेव कर्माङ्गत्वेन प्रमितत्वात्। उत्पन्नशिष्टो वाजिनगुणोऽनन्तरं प्रमितोऽपि विलम्बितत्वेन दुर्बलत्वात् तत्पूर्वकर्म्मणि निवेशमलभमानो वाजिरूपदेवतान्तरसम्बन्धात् स्ववाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वमानयतीति गुणाद्भेदः। तत्र घनीभूतं पय आमिक्षा, शिष्टं जलं वाजिनम्।

तथा कुण्डपायिनामयने श्रूयते—"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति"इति। अत्र पूर्वं कर्म्म किञ्चिदपि

सन्निहितं न भवति अपूर्वकर्मसन्निधानरूपात् प्रकरणान्तरात् प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं कर्मान्तरं विधीयते । नन्वग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धाग्निहोत्रमनूद्य गुणविधिः । प्राप्ते कर्म्मणि आनन्तर्य—मासरूपानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेरिति प्रकरणान्तरादत्र कर्म्मभेदः । प्रसिद्धाग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहोत्रम्—नित्याग्निहोत्रमिति यावत् । तदेवं शब्दान्तरा—भ्यास-सङ्ख्या—संज्ञा—गुण—नामधेय—प्रकरणान्तरैः कर्म्मभेदो दर्शितः ॥

इति कर्मभेदनिरूपणम् ।

अथ प्रमेयादिविचारः ।

तत्र वेदादिप्रमेयो ऽर्थस्त्रिविधः—क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः, उभयार्थश्चेति । तत्र प्रयाजादिकं केवलं क्रत्वर्थः, फलं तत्करणं च पुरुषार्थः, यथा—ज्योतिष्टोमादिः स्वर्गश्च । दध्यादि तूभयरूपम्—"दध्ना जुहुयात्"इति फलासंयुक्तवाक्येन क्रत्वर्थत्वात् "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यनेन फलाय विधानात् पुरुषार्थत्वात् । तदुक्तम्—"एकस्य तूभयरूपत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति (पू०मी०अ०४ पा०३ अधि०३ सू०४)।

संयोगो वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः एकस्य उभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः।

क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः। पुरुषार्थे फलं प्रयोजकम्। प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वमित्यर्थः।

विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स प्रयोजकः। दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः। प्रयाजादिविधिः प्रयाजान् दर्शाद्यर्थम् अनुष्ठापयतीति दर्शादिः प्रयाजानां प्रयोजकः। दध्यानयनविधिः दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयति, न वाजिनार्थम्, आमिक्षार्थं दध्यानयनानुष्ठाने सति वाजिनस्य स्वतः सिद्धत्वात्, अत आमिक्षैव दध्यानयने प्रयोजिका, न वाजिनम्। "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इति तुषोपवापाङ्गत्वेन पुरोडाशकपालं विधीयते, तथापि तुषोपवापः कपालस्य प्रयोजको न भवति, पुरोडाशार्थमुपात्तेनैव कपालेन तुषोपवापसिद्धेः। किन्तु पुरोडाश एव कपालस्य प्रयोजक इत्याद्यूह्यम्॥

इति प्रमेयादिनिरूपणविचारः।

अथ क्रमनिरूपणम्।

ननु विधिना साङ्गं प्रधानं कर्तव्यतया चोद्यते।

तत्राङ्गानां प्रधानानां च कर्मणां बहुत्वात् क्रमेणानुष्ठानं वाच्यम् । तत्क्रमनियामकं प्रमाणं किम् ? इति चेत्, न । श्रुत्यादीनामेव क्रमनियामकत्वात् ।

तथाहि—"अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या गृहपतिदीक्षाऽनन्तरं ब्रह्मदीक्षेति श्रौतक्रमः ।

"समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" इत्यादौ विधिवाक्यपाठक्रमादेव समिदादियागानुष्ठानक्रमः ।

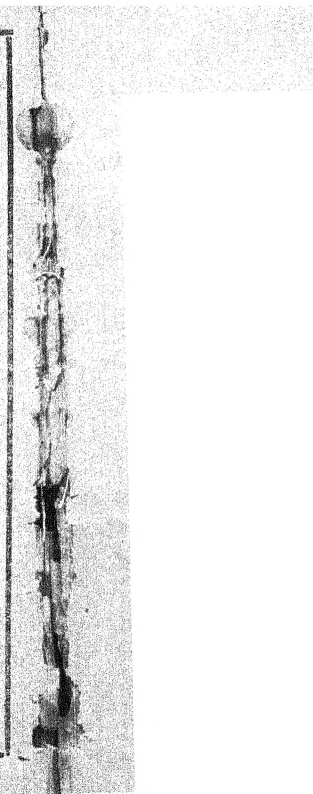
"अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति" इत्यत्र यवागूपाकस्य होमार्थत्वेन पाकात् पूर्वं होमस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् पाठक्रमं त्यक्त्वाऽऽर्थक्रमः स्वीकर्तव्यः । अर्थः प्रयोजनं होमादिरूपं तदर्थं क्रमः आर्थक्रमः । तेन पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः ॥

तथा "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इत्यत्र सप्तदशपशुद्रव्यकप्रजापतिदेवताकाः सप्तदश यागाः कर्त्तव्यत्वेन बोधिताः । तत्रोपाकरणाख्य आद्यः पदार्थः यतः कुतश्चिदारभ्य यत्र क्वचित् समापनीयः, नियोजनादिकन्तु येन क्रमेण उपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेण कर्त्तव्यम् । कथम्—प्रकृतावग्नीषोमीयपशोरेकत्वेन उपाकरणमादौ कृत्वा द्वितीयक्षणे एव नि-

योजनं तृतीयक्षणे एव प्रोक्षणम्, व्यवधानप्रयोजकाभावात् । अत्र तु सप्तदशपशूनां सहानुष्ठेयत्ववचनात् प्रथमतो यत्र क्वचित् पशौ कृतमुपाकरणं स्वाश्रयकर्त्तव्यनियोजनाय षोडशभिः क्षणैः व्यवधानं सहते न त्वधिकम् । तत्रोपाकरणक्रमेण नियोजनं प्रथमपशावकृत्वा पश्वन्तरे नियोजनं कृत्वाऽनन्तरं प्रथमपशौ नियोजनकरणे षोडशक्षणाधिकक्षणव्यवधानं शास्त्राननुमतमापद्येत, तन्निरासायोपाकरणं येन क्रमेण प्रवृत्तं तेनैव नियोजनादिकं कार्य्यमिति प्रवृत्तिक्रमः ।

तथा ज्योतिष्टोमे औपवसथ्यमहरारभ्य क्रमेणानुष्ठेयानाम् अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां पशूनां त्रयाणां साद्यस्क्राख्ये सोमयागे "सह पशूनालभेत" इत्येकदाऽनुष्ठानलक्षणं साहित्यं बोधितम् । तदपि सवनीयस्य स्थाने विहितम् । तत्र प्राकृतक्रमं परित्यज्य सवनीयस्य स्थाने साहित्यविधानादादौ सवनीयपशोरुपाकरणं ततोऽग्नीषोमीयस्य ततोऽनुबन्ध्यायाः इति स्थानात् क्रमः । सुत्यादिवसात् पूर्वमहरौपवसथ्यम्, ।

तथा दर्शे सान्नाय्यधर्माणां शाखाच्छेदादीनां पूर्वम्, आग्नेयधर्माणां निर्वापादीनाञ्चानन्तरं प्रवृत्तावपि

मुख्ययोराग्नेयसान्नाय्ययागयोर्मध्ये आग्नेययागस्य पूर्वमनुष्ठानान्मुख्ययागक्रमेणादावाग्नेयपुरोडाशस्य प्रयाजशेषाभिघारणम्, ततः पयसोऽभिघारणम् इति मुख्ययागक्रमादभिघारणक्रमः । इत्येवं श्रुति–अर्थ–पाठस्थान—मुख्य—प्रवृत्तिक्रमैरेव कर्मानुष्ठानम् । अन्यथाऽनुष्ठाने वैगुण्यमित्यलम् ॥

इति श्रीकृष्णयज्वकृता मीमांसापरिभाषा समाप्ता ॥

